

Hekim Hayreddin'in "Hulâsatü't-Tıbb" Adlı Eserinde "Tıbbi Deontoloji" ve "Nöroanatomi" ile İlgili Bölümler

Ahmet ACIDUMAN, Önder İLGİLİ

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Deontoloji Anabilim Dalı, Ankara

Chapters Related to "Medical Deontology" and "Neuroanatomy" in Physician Hayreddin's *Hulasa al-Tıbb* (Summary of Medicine)

✓ In this article, one of the many books called "Hulasa" in Islamic Medicine, the *Hulasa al-Tıbb* (Summary of Medicine) by Physician Hayreddin was reviewed, particularly chapters on deontology, neuroanatomy and neurophysiology. Ankara University School of Medicine Deontology Department Library (number 15402/A) and Konya İzzet Koyunoğlu Library (number 12030) copies of the book were compared. Detailed examination of the chapters on deontology, neuroanatomy and neurophysiology based on the Ankara University School of Medicine Deontology Department Library number 15402/A copy was done and translation to contemporary Turkish given in the article. In the light of knowledge gained from this study, the contents of the book were compared with main Islamic Medicine sources.

Key words: Neuroanatomy, Deontology, Physician Hayreddin, History of Medicine, Ottoman Medicine

J Nervous Sys Surgery 2009; 2(1):45-51

✓ Makalede Osmanlı Türk tıbbında yer alan *Hulâsa* adını taşıyan eserler arasında Hekim Hayreddin tarafından yazılan "Hulâsatü't-Tıbb" adlı eser incelenmiştir. Eser ve nüshaları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Eserin deontoloji ile ilgili giriş bölümü ve sinir sistemi anatomisi ile fizyolojisini ilgilendiren bölümleri, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde 15402/A numara ile kayıtlı bulunan nüsha ile Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi'nde 12030 numara ile kayıtlı bulunan nüsha karşılaştırılarak sunulmuştur. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanesi 15402/A numara ile kayıtlı bulunan nüsha temel alınarak incelenen giriş bölümü ve sinir sistemi ile ilgili bölümlerin günümüz Türkçesine çevrilmesi gerçekleştirilerek bu bölümler okuyucuya sunulmuştur. Eldeki bilgiler ışığında Hekim Hayreddin'in "Hulâsatü't-Tıbb" adlı eserinin içeriği, aynı dönemde yaygın kabul gören İslam tıbbi eserlerinin içerikleri ile uyumu yönünden değerlendirilmiştir. Eser ile ilgili detaylı bir inceleme eşliğinde eserin İslam tıbbındaki yeri ve eserin önemi hakkında varılan sonuç okuyucu ile paylaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Nöroanatomi, Deontoloji, Hekim Hayreddin, Tıp Tarihi, Osmanlı Tıbbı

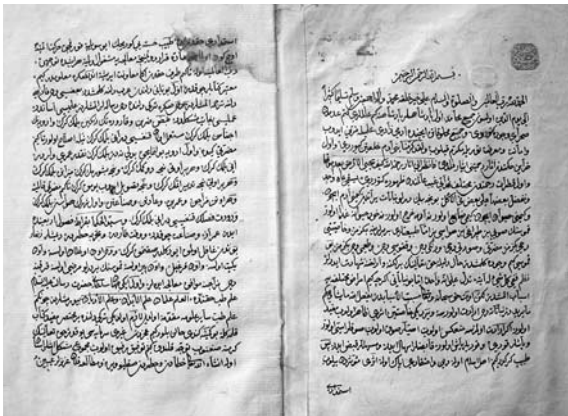
J Nervous Sys Surgery 2009; 2(1):41-45

Osmanlı-Türk tıbbında *Hulâsa* adıyla farklı dönemlerde ve farklı yazarlar tarafından kaleme alınmış çeşitli yapıtlar vardır. Hekim Bereket'in *Hulâsa* (5,14), Cerrah Mes'ûd'un "*Hulâsa-i Tıbb*" (1,14) ve yine bazı kaynaklarda Hayâtîzâde Mustafâ Feyzî Efendi'ye ait olduğu bildirilmekle birlikte (4,11) Ebu'l-Feyz Mustafa et-Tabîb tarafından yazılan *Hulâsatü't-*

Tıbb (20) adlı eserleri bunlar arasında sayılabilir.

Kaya (13) Hekim Hayreddin tarafından yazılan *Hulâsatü't-Tıbb* adlı eserin halen bilinen dört nüshası bulunduğunu bildirirken, İhsanoğlu ve ark. (12) bu esere ait, Kaya'nın da verdiği nüshalar da içinde olmak üzere, on nüshanın künyesi- ni vermektedir. Bilinen nüshaların birisi Bursa

Ulu Cami 2601'de kayıtlı bulunan ve Ali bin Süleyman tarafından 957 H./1550 tarihinde kopya edilen nüshasıdır ve ta'lik yazı ile yazılmıştır. İkinci nüshası Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi (AÜTF) Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanesi 15402/A numara ile kayıtlı bulunan nüshadır (Şekil 1) ⁽³⁾. Üçüncü nüsha İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Tarihi Anabilim Dalı'nda 68/1 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha 17. yüzyılda, ta'lik yazı ile yazılmış bulunmaktadır. Dördüncü nüsha ise Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi'nde 12030 numara ile kayıtlı olup, harekeli nesihle yazılmıştır. Kimin tarafından ve ne zaman kopyalandığı bilinmemektedir. Yapılan çalışmalar bu nüshanın 15. yüzyılda kopyalanmış olabileceğine olanak vermektedir (Şekil 2) ⁽¹³⁾. Eserin başlangıç sayfasında 10 satır olup, sonraki her sayfada 13 satır bulunmaktadır. Eserin varak numaraları sonradan verilmiş (2-69) ve günümüz rakamları kullanılmıştır ⁽⁸⁾.

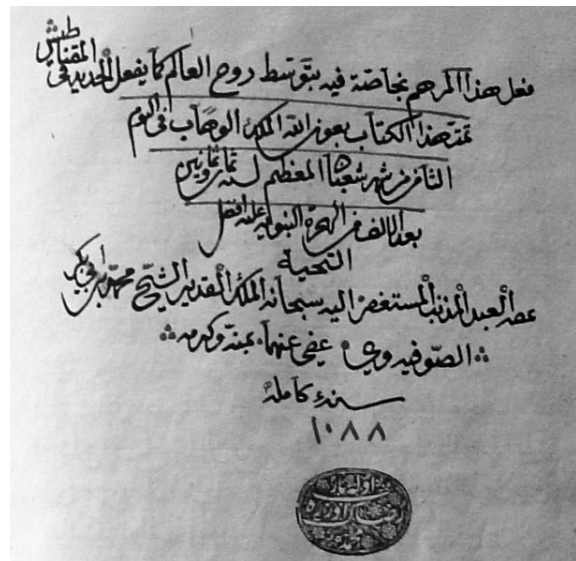
Şekil 1.

Hulâsatü't-Tıbb - AÜTF Deontoloji Kütüphanesi, No: 15402/A

AÜTF Deontoloji Kütüphanesi 15402/A nüshasının girişinde, eserin Emîr Mahmûd Beg Kâmrân adına yazıldığı, yazarın adının Hayreddin ibn Elhâc Bâyezid bin Ömer Şâhî olduğu ve kitabın isminin de *Hulâsatü't-Tıbb* olduğu yazılıdır. Muhammed bin Ebibekr Sofryavî tarafından 1088 H./1677-1678 tarihinde

Şekil 2.

Şekil 3.

kopyalanan eser (Şekil 3), Türkçe olarak ve harekesiz nesihle yazılmıştır. Eser 55 varaktır (110 sayfa). İlk sayfasında 18, sonraki sayfa-larında ise 21 satır bulunan eserin bölüm başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır ⁽⁷⁾.

Hekim Hayreddin'in *Hulâsatü't-Tıbb*'i dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım Tıbb-ı Nebevî (Peygamber Tıbbı)'ye ayrılmıştır. İkinci kısım teşrîh (anatomi) ve umûr-ı tabîyye (fizyoloji)'ye ayrılmıştır. Üçüncü kısım tıbbın ilmîsi (tıp kuramına) ne ayrılmış olup, dördüncü kısım da tıbbın amelîsi (uygulaması) ne ayrılmıştır ⁽³⁾.

Makalenin devamında, yazarın hekimlik anlayışını ve deontolojik bazı kuralları yazdığı giriş bölümü ile sinir sistemine dair kısa anatomi ve fizyoloji bilgisi içeren bölümler çağdaş Türkçe ile sunulacaktır. Bu çalışmada temel olarak AÜTF nüshası kullanılmış, Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi'nde 12030 numara ile kayıtlı bulunan nüsha⁽⁸⁾ ile karşılaştırılmıştır. Konya İzzet Koyunoğlu nüshasının girişinde deontoloji ile ilgili olan ve hekimin yapması gerekenlerle ilgili kısım bulunmamakta, yalnızca kitabın neden yazıldığı ile ilgili kısa bir açıklama bulunmaktadır. Konya nüshasının incelenen diğer kısımları ise ilgili bölümlerin çağdaş Türkçeye çevrildiği yerlerde, transkripsiyon halinde ve dipnot olarak verilmiştir.

Hulâsatü't-Tıbb'ın giriş bölümünde yer alan deontoloji ve hekimlik anlayışına ilişkin bölüm

Hekim Hayreddin kitabının deontoloji ile ilişkili kısmında okuyucusuna döneminin tıp anlayışını ve hekimlik mesleğinin icrasında esas teşkil ettiğini düşündüğü hususları iletmektedir. Bölümün günümüz Türkçesine uyarlanmış şekli aşağıda sunulmuştur:

Tabibin İslam ehli olması, din ve inancının temiz olması, eseri eser sahibinden bilerek, yardımı Hakk'tan istemesi gerekir. Hekim hastayı gördüğünde iyi [söz] söylesin, korkutucu [şekilde] hareket etmesin. [Hekim] üç gün geçmeden, madde karar tutmadan, tedaviyle meşgul olmasın. Her [yaptığı] işte Âlemlerin Rabbi'ne yönelsin; ta ki Hakk'tan ona yardım erişsin. Ondan sonra, bilinmektedir ki itibarlı kitaplar çoktur. Yunan dilinden Arap diline gelmiştir. Bazısı da Fars diline tercüme etmiştir. Daha sonra Türk dilinde de risaleler yapmışlardır. Okuyarak öğrenilen bilgisi kolay, uygulaması son derece zordur. Nabzın vurmasını, idrar kabının rengini bilmek gerekir. İlaçların

çeşitlerini bilmek gerekir; kullanılmış olan hangisidir onu bilmek gerekir. Zararının gitmesi için neyle düzeltilir ve o ilaç bulunamayınca bedeli [yerini tutacak] nedir bilmek gerekir. [İlacın] ne kadar ömrü vardır; onu bilmek gerekir. Her bir otu nasıl dövmek gerekir; nasıl pişirmek gerekir; ölçüsünü bilmek gerekir. Her bir otu nasıl temin etmek ve nasıl soyup yıkamak gerekir, ta ki zararı kalmasın. Her otun mizâcını, ömrünü, âdetini, ustalığını, o şehrin havasını bilmek gerekir ve dört mevsimin hangisidir onu bilmek gerekir. Bilginlerin efendisi Hipokrat *Dört Mevsim*'de söyler: Ömür az, sanatlar çoktur. Vakit dardır ve tecrübe hatadır demişler. Aman! Bundan gafil olmak iyi değildir, sakınmak gerekir. On oğlan (erkek olsun kız olsun yavru), on yiğit (genç, delikanlı), on kırgıl (saçı ve sakalına ak düşmüş), on pîr (yaşlı, ihtiyar) olsa, hepsinin bir çeşit hastalığı olsa, kırkına da tabiatına uygun ilaç yapsınlar. O iki cihan sultanı, Hazret-i Peygamber, selâm üzerine olsun, tıp ilmi hakkında "ilimler ikidir: bedenler ilmi ve dinler ilmi" buyurmuşlardır. Çünkü tıp ilmi diğer ilimlere üstün oldu. Türk dilinde kısa faydalı bir kitabın kaleme gelmesi gerekti. Bu kimse, kendi halini bilir ki güçsüzlükten başka sermayesi yoktur. Hakk Te'âlâ'nın iyiliğine sığınıp, yöneldik ki Allah'ın yardımı olsun, bütün zor olan işler kolay olsun. Allahu Te'âlâ'nın izniyle hatadan ve tehlikeden saklasın. İrdeleyen kişiler ayıbı, hatayı, eksikliği gördüğünde, iyilik edip bağışlamayı tercih etsinler, ayıplayıcı dili seçmesinler. Kusurunu ve bozukluğunu düzeltsinler, sevaba ortak olsunlar. Çünkü insanların hayırlısı, halka faydası dokunandır. Ama öyle layık gördük ki, o tıp ilmine uygun Hazret-i Resûl'ün hayırlı sözleri anılsın, ondan sonra tıp ilmine başlansın. Bütün ilimlerin baş çeşmesi olduğu için, diğer canlılara, anlayışları,

dereceleri, kabiliyetleri ve akıllarının olduğu kadar o sonsuz denizden kaplarını doldurmuştur. Ama bu çaresizin sıkıntısına rabbin ilhamı öyle oldu ki, onun adına bir kısa faydalı kitap yazılsın (7, v.1b, 2a,b).

Hulâsatü't-Tıbb'ında beyin ve sinirlere dair anatomi ve fizyoloji bilgilerini içeren bölümler

Hekîm Hayreddîn'in *Hulâsatü't-Tıbb* adlı eserinin "umûr-ı tabî'iyye ve teşrîh" başlığı taşıyan ve "anatomi ve fizyoloji" ile ilgili olan ikinci bölümü, yazarın deyimiyle "muhtasar" ya da başka bir deyişle kısa olarak yazılmış bir tıp kitabına uygun olarak özet, fakat oldukça açıklayıcı bir şekilde kaleme alınmıştır. Beyin ve sinirler hakkındaki açıklamaların ele alınacağını söylediğimiz bu bölümde, dönemin geçerli fizyoloji anlayışı hakkında okuyucuya bir fikir verebilmek için kitapta yer alan bazı bilgiler de bu bölüme eklenmiştir.

Beş alt başlıktan oluşan bu bölümün birinci alt başlığı "erkân ve mizâclar"ı ele almaktadır. Erkân olarak adlandırılan maddeler ateş, hava, su ve topraktır. Daha sonra mizâcların açıklamasına geçilmiş ve mizâcların sıcak, soğuk, yaş ve kuru olarak tek tek ve sıcak-kuru, sıcak-yaş, soğuk-kuru ve soğuk-yaş olmak üzere ikiye ikiye bulunduğu bildirilmiştir (7). İkinci alt başlık dört hıltı açıklamakta, bunların kan, safra, balgam ve sevdâ olduğunu bildirmektedir (7). Üçüncü alt başlıkta ise organların bölümlenmesi yapılmıştır. Buna göre kalp, beyin, karaciğer ve testis "baş organlar" olarak sıralanmış ve bu sınıflamanın nedeni açıklanmıştır. Bu dört baş organa hizmet eden organlar olarak sinirler beyin, arterler kalbin ve venler de karaciğerin hizmet edenleri olarak kabul edilmişlerdir. Bunların dışında kalan akciğer, dalak, mide, böbrek gibi organlar ise ne "baş" ne de "hizmet eden" organ olarak tanımlanmışlardır (7):

Bu organlar da iki kısım olur: ya *uludur*,

ki ona *a'zâ-i re'siye* (baş organlar) derler; ya da hizmetçidirler. Bir kısmı ne *uludur* ve ne [de] hizmetçidir. Baş organlar denen o organ[lar] dört [tane]'tür. Birisi *yürek* (kalp; *cor*)'tir. *Rûh-ı hayvânî* (hayvanî ruh)'nin kaynağıdır; bütün kuvvetler ona gerek duyar. İkinci[si] beyin (*cerebrum*)'dir. *Rûh-ı nefsanî* (nefsanî ruh)'nin, *havâss-ı aşre* (on duyu)'nin, anlayışlar ve hareketin kaynağı oradandır. Üçüncü[sü] *bağır* (karaciğer; *hepar*)'dır. *Rûh-ı nebâtî* (bitkisel ruh)'nin kaynağıdır ve bütün organların *kassâm* (kısım kısım ayıran, kısım kısım veren)'idir. Bütün *ahlâtı* bağışlar, yerli yerine o üleştirir. Dördüncü[sü] *hâye* (*testis*)'dir. İnsanoğlunun soyları ondandır. Bu dördünün hizmetçisi olanlar bunlardır, *oynar damarlar* (atardamar; *arteria*) yüreğin hizmetçisidir ve bütün *siğir* (*nervus*)'ler beynin hizmetçisidir ve *oynamaz damarlar* (toplardamar; *vena*) karaciğer[in] hizmetçisidir. Hizmetçi olup hizmetçisi olmayan organlara kuvvet yürekten, beyinden ve karaciğerden gelir. Bunlar *mi'de* (mide; *gaster*)'dir; *âverdedir*; *talağ* (dalak; *lien*)'dir; *öyken* (akciğer; *pulmo*)'dir; *bögrek* (böbrek; *ren*)'dir. *Sünjûk* (kemik; *os*)'ler ve *kemirdek* (kıkırdak; *cartilago*)'ler ne *beg* (başkan; ileri gelen) ve ne [de] hizmetçidir (7, v.5b).

Dördüncü alt başlık ise kuvvetlerin üç tane olduğunu bildirmektedir:

Kuvvetleri bildirir. Kuvvetler üçdür. Birine *kuvvâ-yı nefsanî* (nefsanî kuvvet) derler; birine *kuvvâ-yı hayvânî* (hayvansal kuvvet) derler; ve birine *kuvvâ-yı tabî'i* (doğal kuvvet) derler. Nefsanî kuvvet beyindedir; hayvansal kuvvet yürektedir; doğal kuvvet karaciğerdedir (7, v.5b).

Beşinci alt başlık diğer organlardan bazılarını ele almaktadır. Kıkırdaklar açıklandıktan sonra,

kranial çiftler ve spinal sinirler anlatılmaktadır:

Beyinden çıkan sinirler yedi çifttir. Beşi anlamanın habercisidir. Bunlara *havâss-ı hamse'-i zâhire* (dıştaki beş duyu) derler. Biri görmektir; biri işitmektir; biri koklayıp *bilmek* (anlamak) tir; biri parmaklar[ın] ucuyla *iriyi* (kaba, sert, katı, kalın) yumuşağı anlamaktır; biri *damağ* (*palatum*) [ın] tat almasıdır. İki çift sinir de beynin *ağız* (uç, sınır)'ından çıkmıştır. Birisine *mücâzebe* derler, çeker alır. Birisine *müdâfa'a* derler, savar. Otuz bir [çift] sinir daha vardır. Geri kalan gövdenin habercisidir (7, v.6a).

Vücuda canlılığını veren ruhlar ise 6. alt başlıkta ele alınmıştır:

Ruhları bildirir. Öyle ki *cân* hekimler katında hıltların buğusundan ve yumuşağından bir cisimdir. Bu ruhlar üç kısımdır. Birine *rûh-ı nefsanî* (nefsani ruh) derler. O beyinde ve ondan çıkan sinirlerdedir. Birine *rûh-ı hayvânî* (hayvansal ruh) derler. O yürekten giden oynar damarlardadır. Yüz altı damardır. Birine *rûh-ı tabî'i* (doğal ruh) derler. O karaciğerden çıkan oynamaz damarlardadır. Tamamı iki yüz on damardır (7, v.6a).

Onuncu alt başlık birleşik organlar ya da başka bir deyişle beyin, göz, kulak ve dil hakkında olup, buraya sadece beyinle ilgili kısmı alınmıştır.

Karışmış organlardadır. O organlar beyindir; gözlerdir; kulaklardır ve dildir. Öyle ki beyin yumuşak, yarıklı ve beyaz renkli bir cevherdir. İlikten, *şiryân* (atardamar, *arteria*) [dan], deprenmez damarlardan ve iki *ğışâdan* karışmıştır. *Ğışâ* diye beynin örtüsüne derler. Birisine hekimler *iimmü'd-dimâğ* derler. O yumuşak perdedir (*pia mater*). Birisine *ğışâ-i şulb* (sert

örtü; *dura mater*) derler. Beynin çanağı sert kemiktir. Beyin üç *kıranlı* (kenar, kıyı, uç, sınır, çevre)'dir. *Bünyâd* (esas, temel)'ı alın (*frons*)'dan yanadır, *küşe* (köşe) si *kafa* (ardkafa; *occiput*)'dan yanadır. Duygu ve hareket kaynağıdır. Anlayışı o yumuşak perde nedeniyledir (7, v.7a,b).

TARTIŞMA

Farklı yazarlarca yazılmış bulunan ve *Hulâsa* adını taşıyan çeşitli tıp kitaplarımız bulunmaktadır. Dr. Osman Şevki Uludağ⁽¹⁶⁾ Bursa Ulucami Kütüphanesi, Tıp kitapları no: 5'te kayıtlı olan ve "Hayreddin" adında bir tabip tarafından yazılan *Hulâsatü't-tıp* adlı bir eserden bahsetmektedir. Bu eserde Osmanlı Türklerindeki teşrih bilgilerinin en eskisinin okunabildiğini kaydeden Uludağ, eserin çok değerli olduğunu vurgulamakta ve elindeki kaynaklarda Hayreddin isimli bir tabibe rastlanmadığını bildirmektedir⁽¹⁶⁾. Öte yandan *Hulâsatü't-Tıbb* adlı eserin Candaroğlu İsfendiyar Beyzade Kasım Bey adına yazıldığı ve ona sunulduğu hakkındaki bilgiler^(13,14,17) Uzunçarşılı'nın^(18,19) bu konuda yazdıklarına ve Uzel'in⁽¹⁷⁾ Bursa Küt. Ulucami, Kit. No: 2601'i referans gösterdiği açıklamaya dayanmaktadır. Uzunçarşılı^(18,19) her iki eserinde ve Uzel⁽¹⁷⁾ de *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*'nin girişinde *Hulâsatü't-Tıbb*'in yazarı hakkında bir bilgi vermemektedirler. Süveren ve Uzel⁽¹⁴⁾ makalelerinde yazarın Hekim Hayreddin olduğunu vermektedirler, ama yazarın doğum ve ölüm tarihlerini bildirmemektedirler. İhsanoğlu ve ark.⁽¹²⁾ ise Hekim Hayreddin'i, eserini İsfendiyar Beyzade Kasım Bey (ölm. II. Murad devrinde) adına yazdığından hareketle II. Murad döneminde yaşamış hekimler arasında saymaktadır. İncelediğimiz Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi, No: 12030 nüshasının girişinde de eseri kimin yazdığına ilişkin bir bulgu olmamakla birlikte, AÜTF Deontoloji AD Kütüphanesi, No: 15402/A nüshası diğer açıklamalardan farklı olarak, eserin Emîr Mahmûd Bey Kâmrân adına yazıldığını, yazarın adının da Hayreddin ibn Elhâc Bâyezid

bin Ömer Şâhî olduğunu göstermektedir. Bu durum Şehsuvaroğlu ve ark.'nın ⁽¹⁵⁾ da önerdiği gibi, *Hulâsa* isimli tıbbî eserlerin ayrıntılı olarak incelenmesini ve karşılaştırılmasını gerekli kılmaktadır.

Hekim Hayreddîn'in *Hulâsatü't-Tıbb* adlı eserinin deontoloji ile ilgili bölümünde dinsel bir etkinin varlığı görülmektedir. Son noktada tıp uğraşın neticesinin Tanrı'ya bağlı olduğu ifade edilmiştir. Tıp uygulaması öncesi Peygamberin hayırlı sözlerinin anılması önerilmektedir. Kitabın yazıldığı dönemde etkisini sürdüren Hipokratik tıbbın yansıması olarak, Hipokrat'ın birinci aforizması da Hekim Hayreddîn'in en başta okuyucusu ile paylaşmak istediği bir nokta olmuştur. *Hulâsatü't-Tıbb*'in deontoloji ile ilgili bölümünde Hipokrat'ın adını anarak, onun *Dört Mevsim*'inde söylediğini belirttiği "ömür az, sanatlar çoktur; vakit dardır ve tecrübe hatadır" sözleri, Hipokrat'ın birinci aforizması ile uyumludur. Hipokrat'ın birinci aforizmasının Türkçe çevirisi şöyledir: "Yaşam kısadır. Sanat uzundur. Sıkıntılar geçidir; deneyim tehlikeli ve karar zordur. Hekimin sadece kendine doğru geleni yapmaya hazırlıklı olması yetmez, bunun yanında hasta, katılanlar ve dıştakiler içinde doğru olanı yapmaya hazır olmalıdır ⁽⁹⁾." Hastalıklara göre kalıp uygulamaları kusurlu bulan Hekim Hayreddîn "on oğlan, on yiğit, on kırgıl, on pîr olsa, hepsinin bir çeşit hastalığı olsa, kırkına da tabiatına uygun ilaç yapmışlar" ifadesi ile okuyucusunu her hasta özelinde yaklaşım göstermeye çağırılmaktadır. Hekim Hayreddîn'in yüzyıllar evvel vurguladığı bu nokta ile günümüzde önemini korumakta olan "hastalık yoktur, hasta vardır" hassasiyeti arasında paralellik göze çarpmaktadır. Hekim Hayreddîn kendi metninde de ifade ettiği üzere tıbbî dışarı dillerde kitapların hazırlanması karşısında Türk dilinde bir tıp kitabı gereksinimini tespit etmiş ve bunu sunduğu eserle karşılamaya çalışmıştır. Bu tıbbî bilgilerin Türk toplumunda erişimini ve uygulanmasını kolaylaştıran büyük bir hizmet olarak değerlendirilebilir.

Eserde anatomi olarak okuyucuya sunulan, ayrıntıya girmeyen, neredeyse isim düzeyinde bilgi veren, bazen de fizyolojik açıklamalar içeren bilgilerdir. Hekim Hayreddîn kranial çiftlerin sayısını yedi çift olarak vermiştir. Râzî ⁽⁶⁾, İbn Sîna ⁽¹⁰⁾, Ali ibn Abbâs ⁽⁶⁾ ve Cürçânî ⁽²⁾ gibi İslâm Tıbbının altın çağına ait yazarlar da eserlerinde kranial sinirleri yedi çift olarak vermektedirler. Hekîm Hayreddîn kranial sinirlerden beş tanesini koklama, görme, işitme, tat alma ve dokunma duyuları ile ilintilendirmiştir. Buna karşın adı geçen diğer müelliflerin eserlerinde aslında böyle bir sınıflama bulunmamaktadır ^(2,6,10). Koklama duyusu ile ilgili olan kranial çift (N. olfactorius), Râzî ⁽⁶⁾ ve Ali ibn Abbâs ⁽⁶⁾ tarafından kranial sinirler arasında sayılmamıştır. İbn Sîna ⁽¹⁰⁾ ve Cürçânî ⁽²⁾ ise koku sinirlerinden bahsetmekle birlikte, onları ayrı bir çift olarak değil, Galen'den beri birinci çift olarak kabul edilen N. opticus'la birlikte ele almıştır. Koku sinirini müstakil kranial sinirlerden birisi olarak kabul etmekle Hekîm Hayreddîn kendisinden önce gelen yazarlardan ayrılmaktadır. Görme ile ilgili olarak N. opticus, işitme ile ilgili olarak N. acusticus, dokunma ile ilgili olarak büyük olasılıkla N. trigeminus ve tat ile ilgili olarak da N. lingualis anlaşılmaktadır. Son iki sinirden birisi önceki müelliflerin sınıflamasında görüldüğü gibi, N. glossopharyngeus, N. vagus, N. accessorius kompleksi ve sonuncusu da N. hypoglossus olabilir. Öte yandan eserde göz hareketleri ile ilgili olarak herhangi bir sinirden bahsedilmemesi de oldukça ilginç bir durumdur. Çünkü gözü hareket ettiren sinir çiftinden önceki yazarların hepsi bahsetmektedir ^(2,6,10). Hekîm Hayreddîn'in spinal sinirlerin sayısını otuz bir çift olarak verdiği bilgi ise doğru bir bilgidir ve bu bilgiyi çok büyük olasılıkla Râzî'den, Ali ibn Abbâs'dan ya da Cürçânî'den almış olmalıdır. Çünkü *Râzî Tıbbî'l-Mansûrî'de* ⁽⁶⁾, Ali ibn Abbâs *Kâmilü's-Sînâ'ati't-Tıbbiyye'de* ⁽⁶⁾ ve Cürçânî *de Zahîre-i H'ârezmşâhî'de* ⁽²⁾ spinal sinir sayısını otuz bir çift olarak vermektedir.

Dönemin fizyoloji anlayışını yansıtan bölümlerde verilmiş olan bilgiler pneuma (ruh) ve dört humor teorileri ile benzeşmektedir ⁽⁵⁾. Hekîm Hayreddîn'in eserinde tanımlanan nefsanî, hayvânî, tabîî güçler ve ruhlar İbn Sînâ'nın *Kânûn*'unda aynı şekilde tanımlanmışlardır ⁽¹⁰⁾. Arda ⁽³⁾ daha önce Hekim Hayreddin'in eseri üzerinde yaptığı incelemede; eserde Galenik görüşlerin yer aldığı, rûh-ı nefsanî, rûh-ı hayvânî ve rûh-ı tabîî'nin az çok materyalist denebilecek bir yaklaşımla değerlendirildiği şeklinde bir yorum yapmaktadır: "Çünkü bu ruhlar besinlerden ayrılan (pişen) seyreltik (latif) maddeler gibi, örneğin uçucu sıvı ya da gaz gibi düşünülmüştür. Lokman ruhu (eter), sirke ruhu (asetik asit), nişadır ruhu (amonyak) gibi sözcüklerde yansıyan kavram budur ⁽³⁾."

SONUÇ

Hekîm Hayreddîn'in *Hulâsa-i Tıbb*'ının anatomi ve fizyolojiye ayrılan bölümü döneminin tıbbî paradigmasını, fizyolojik ve anatomik bilgilerini özet olarak yansıtmaktadır. Okuyucunun anlaması için döneminin konuşulan dili ile ya da bir başka deyişle Türkçe olarak yazılmıştır. Yine hekimin davranışlarını düzenlemek adına deontolojik bir bölümün de eserin başına eklenmiş olması bu konuya verilen değeri göstermektedir. Bazı yerlerde açıklamanın uzaması olasılığı belirince, bu kitabın aslında kısa bir eser olarak tasarlandığı öne sürülerek, konu uzatılmamış ve söz bitirilmiştir. Anadolu topraklarında 15. yüzyılda uygulaması yapılan tıbbî ve tıp dilini yansıtmaması açısından önemli bir eserdir. Râzî, Ali ibn Abbâs ve Cürcânî'de bulunan doğru bir bilginin, "spinal sinirlerin sayısının otuz bir çift olduğu" bilgisinin, bu esere aktarılması Hekîm Hayreddîn'in kendisinden önceki tıp eserlerini dikkatle incelediğinin de bir kanıtı olarak görülebilir.

KAYNAKLAR

1. **Acıduman A, Er U.** Cerrâh Mes'ûd ve eseri Hulâsa-i Tıbb'da nöroşirürji ile ilgili bölümler. *Türk Nöroşirürji Dergisi* 2008; 18(1):26-33.
2. **Afshar I, Danesh-pajouh MT, eds.** El-Cürcânî, İsmâ'il bin Hasan el-Huseynî, Zahîre-i H'ârezmşâhî, cilt 1 ve 2, Tahran: Elma'î; 2004: 132-41, 158-63.
3. **Arda B.** Hekim Hayreddin'in Hulâsa eseri. *Erdem* 1999; 12(34):17-26.
4. **Bayat AH.** Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999: 74-9.
5. **Bayat AH.** Tıp Tarihi. İzmir: Sade Matbaa, 2003: 96, 98-101, 116, 232.
6. **De Koning P, ed.** Trois Traités d'Anatomie Arabes, Leide: E. J. Brill, 1903: 29-37, 47-51, 151-169.
7. Hayreddîn ibn Elhâc Bâyezîd bin Ömer Şâhî (Hekîm Hayreddin). *Hulâsatü't-Tıbb. AÜT Deontoloji AD.* No: 15402/a, 1088H./1677-78: 1b, 2a,b, 4b, 5a,b, 6a, 7a,b, 55b.
8. *Hulâsatü't-Tıbb.* Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi, No: 12030, XV. yy: 2b, 4a,b, 5a,b, 8a,b.
9. Hippocrates. *Hippocratic Writings* (Translated by Adams F.). In: Hutchins RM (ed). *Great Books of The Western World*, 10. Hippocrates, Galen. Chicago, London, Toronto: Encyclopedia Britannica Inc., 1952: 131.
10. İbn-i Sînâ. *El-Kânûn fi't-Tıbb.* Birinci Kitap (Türkçeye çeviren: Kâhya E.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve tarih Yüksek kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 1995: 73-80, 90-100.
11. **İhsanoğlu E, ed.** Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu (Haz. Şeşen R, Akpınar C, İzgi C.). İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1984: 215-9.
12. **İhsanoğlu E, ed.** Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi (Hazırlayanlar: İhsanoğlu E, Şeşen R, Bekar MS, Gündüz G, Bulut V), Cilt 1, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2008: 77-8.
13. **Kaya E.** Hekim Hayreddin'in Hulâsatü't-Tıbb adlı eseri üzerine bir değerlendirme. In: Erdemir AD, Sarı N, eds. VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, 16-18 Haziran 2004, Sivas-Divriği. İstanbul: Türk Tıp Tarihi Kurumu, 2006: 297-312.
14. **Süveren K, Uzel İ.** İlk Türkçe tıp yazmalarına genel bir bakış. *Tıp Tarihi Araştırmaları* 1988; 2: 126-42.
15. **Şehsuvaroğlu BN, Erdemir Demirhan A, Güressever Cantay G.** Türk Tıp Tarihi. Bursa: Taş Kitapçılık, Yayıncılık Ltd. Şti., 1984: 62.
16. **Uludağ OŞ.** Eski tıbbımızda değerli kitaplar. *Ülkü* 1935; 5(30):421-3.
17. **Uzel İ, ed.** Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye, Cilt 1. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1992: 3.
18. **Uzunçarşılı İH.** Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, 5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003: 143-4.
19. **Uzunçarşılı İH.** Büyük Osmanlı Tarihi, 4. Baskı, Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982: 89.
20. **Yıldırım N.** Hayâtüzade Mustafa Feyzî (ö. 1103/1692), Osmanlı tıp âlimi, hekimbaşı. TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998: 16-7.